

# Pięćdziesiąt twarzy kapitalizmu. O profilowaniu pojęcia *kapitalizm* w języku polskim (na podstawie encyklopedii i słowników języka polskiego)

## Fünfzig Gesichter des Kapitalismus. Zur Profilierung des Kapitalismusbegriffs in polnischer Sprache (basierend auf Enzyklopädien und Wörterbüchern der polnischen Sprache)

Bezeichnungen der Systemdoktrinen sind sowohl Etiketten als auch Orientierungspunkte in einer öffentlichen Debatte. In Bezug auf sie bestimmen die Beobachter ihre politische Identität und bilden Vorstellungen ihrer Gegner. Deswegen unterscheidet sich ihr semantischer Inhalt je nachdem, wer und zu welchem Zweck diese Bezeichnungen im öffentlichen Raum verwendet. Das ist der Hauptgrund, warum solche Bezeichnungen der Untersuchungsgegenstand der Sprachwissenschaftler, die sich mit der Sprache als ein Element des gesellschaftlichen Lebens beschäftigen, geworden sind. Eine dieser Bezeichnungen ist *Kapitalismus* – der Schlüsselbegriff der politischen Transformation. Die Debatte um Kapitalismus dreht sich heutzutage immer noch, jedoch mit variabler Intensität. Diese Bezeichnung und die Konzepte dahinter wurden der Gegenstand der Untersuchungen von Linguisten, paradoxerweise in geringerem Maße, als man erwarten könnte. Ich möchte diese Lücke erfüllen. Mein Ziel ist es, die Entwicklung des Begriffs *Kapitalismus* in verschiedenen historischen Perioden in Polen darzustellen. Das Untersuchungsmaterial wurde den polnischen Enzyklopädien und Wörterbüchern der polnischen Sprache entnommen. Da die Auswahl der Quellen nicht repräsentativ für die ganze polnische Sprache ist, betrachte ich diese Untersuchung als eine Anregung zu weiterer Forschung. Methodologisch greife ich nach der Konzeption des sprachlichen Weltbildes. Zum ersten Mal erscheint der Begriff *Kapitalismus* an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts in polnischen Enzyklopädien und Wörterbüchern. Seit diesem Zeitpunkt ist der Umfang der Definitionen und die Anzahl ihrer semantischen Komponenten gestiegen, wobei sich ihre endgültige Anzahl, Art und Hierarchisierung abhängig von der im Beitrag untersuchten historischen Periode unterschieden haben. Zwei Zäsuren in der Profilierung des Begriffs *Kapitalismus* waren die Jahre 1945 und 1989. Das ermöglicht, die These bzgl. der bedeutenden Rolle der Enzyklopädien und Wörterbücher bei der Konsolidierung bestimmter Kenntnisse und dem Legitimieren der politischen Regime zu formulieren.

**Schlüsselwörter:** Kapitalismus, lexikographische Analyse, sprachliches Weltbild, Ethnolinguistik

## Fifty Shades of Capitalism. Shaping of the Concept of *Capitalism* in Polish (on the Basis of Encyclopedias and Dictionaries of the Polish Language)

The designations of systemic doctrines are labels and landmarks in the public debate: in relation to them, its participants and observers define their political identity, at the same time projecting ideas about the identity of their opponents. Therefore, their semantic content differs depending on who and for what purpose calls these designations in the public space. This is the main reason why such names have become the subject of attention from researchers interested in language as an element of social life. One of such designations is *capitalism* – one of the key concepts of the Polish political transformation. However, this designation and the concept behind it were the subject of linguists' attention to a lesser

extent than it might seem. I would like to fill this gap. My aim was to present the shaping of the concept of capitalism in Polish in various historical periods. I analyzed the linguistic material taken from Polish encyclopedias and dictionaries. Being aware that the selection of sources is not representative of the entire Polish language, I treat the results of the analysis as an introduction to further research. I referred to the concept of the linguistic image of the world. *Capitalism* appears for the first time in Polish encyclopedias and dictionaries at the turn of the 19th and 20th centuries. From that moment on, the scope of definitions and the number of their semantic components constantly increased, and their final number, type and hierarchy differed depending on the historical period in question. The two great turning points in the profiling of the concept of capitalism are the years 1945 and 1989. This allows us to formulate a thesis about the important role of encyclopedias and dictionaries in petrifying a specific resource of knowledge and legitimizing the political regime.

**Keywords:** Capitalism, lexicographic analysis, linguistic picture of the world, ethnolinguistics

**Author:** Kamil Uryszek, University of Wrocław, pl. Nankiera 15, 50-140 Wrocław, Poland, e-mail: kamil.uryesz@gmail.com

**Received:** 12.9.2021

**Accepted:** 30.11.2021

Kapitalizm to – za Wikipedią – „system gospodarczy oparty na prywatnej własności środków produkcji i w konsekwencji czerpania z nich zysku oraz na swobodnym obrocie dobrami w ramach rynku; stąd też gospodarka kapitalistyczna nazywana jest również gospodarką rynkową”<sup>1</sup>. Rozwinął i ukształtował się we wczesnonowoczesnej Europie Zachodniej. W Europie Wschodniej jego rozwój przebiegał odmiennie i znacznie bardziej burzliwie niż na Zachodzie.

Tę burzliwą historię odzwierciedla znaczenie pojęcia *kapitalizm* w języku polskim. Dowodzi tego analiza materiału językowego pochodzącego z literatury z zakresu nauk społecznych, encyklopedii i słowników języka polskiego. Zasadniczą część artykułu to przedstawienie wyników analizy – jej efektem jest rekonstrukcja znaczenia pojęcia *kapitalizm* w polszczyźnie w różnych okresach historycznych. Z racji naukowego i popularnonaukowego charakteru źródeł ową rekonstrukcję należy zrelatywizować do świata elit symbolicznych. Analizę materiału językowego poprzedzają część teoretyczna (przedstawiająca koncepcję językowego obrazu świata) oraz część historyczna (zarysowująca dzieje rozwoju kapitalizmu na ziemiach polskich).

## 1. Koncepcja językowego obrazu świata i profilowanie pojęć

Pogląd o odzwierciedleniu przez język doświadczenia kolektywnego rozwijany jest od czasów romantyzmu. W XX wieku rozwinęli go Edward Sapir (1884–1939) oraz Benjamin Lee Whorf (1897–1941), formułując tzw. hipotezę relatywizmu językowego. „Myślimy za pomocą języka, a użycie języka jest jednocześnie projekcją społecznych doświadczeń tkwiących w językowych stereotypach. W ten oto sposób

<sup>1</sup> Vgl. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kapitalizm>, data dostępu: 1.9.2021.

język, narzucając formę myślom, tworzy taki obraz rzeczywistości, który jest zgodny z utrwalonym w tym języku poglądem na świat” (Grabias 2001: 41). W oparciu o te poglądy rozwinęła się etnolingwistyka, opierająca się na przekonaniu o bliskich związkach języka i kultury. Z perspektywy etnolingwistyki język jest portalem do świata wyobrażeń jego użytkowników.

Wyobrażenia te określa się mianem językowego obrazu świata. To „struktura pojęciowa utrwalona w systemie danego języka, a więc jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości), realizująca się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów” (Grzegorzczkowska 1999: 43). Nośnikiem obrazu świata jest przede wszystkim słownictwo, ale również własności słowotwórcze wyrazów i ich konotacje semantyczne oraz utarte metafory i związki frazeologiczne (Bartmiński 1999: 104). W świetle tej koncepcji język to rodzaj siatki poznawczo-pojęciowej strukturyzującej rzeczywistość.

W zależności od przyjętego punktu widzenia to samo pojęcie będzie miało inną zawartość semantyczną (tamże: 105–112). Owa zawartość semantyczna podlega profilowaniu, które rozumiane jest jako „subiektywna (tj. mająca swój podmiot) operacja językowo-pojęciowa polegająca na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach (podkategoriach, fasetach), [...] w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia” (tegoż 2008: 31). Różnice w profilowaniu pojęć odzwierciedlają światopoglądowe zróżnicowanie wspólnoty językowej. Takie szczególnie polaryzujące społeczeństwo pojęcia to słowa sztandarowe – *kapitalizm* jest jednym z nich (zob.: Pisarek 2003: 17).

## 2. Kapitalizm na ziemiach polskich

Rozwój wolnorynkowych stosunków gospodarczych w Europie Wschodniej przebiegał z kilkudziesięcioletnim opóźnieniem. Historycy w kontekście zacoferania ekonomicznego ziem polskich wspominają o tzw. dualizmie na Łabie. Wedle tej koncepcji to wzdłuż tej rzeki Europa dzielić miała się na część z rozwiniętą gospodarką towarowo-pieniężną (zachód) i część z gospodarką typu feudalnego (wschód). Na ziemiach polskich sytuację dodatkowo komplikowało ich podzielenia pomiędzy trzy państwa; w każdym rozwój ekonomiczny odbywał się w odmiennych warunkach<sup>2</sup>. Do pierwszej wojny światowej kapitalistyczne stosunki gospodarcze rozwinęły się na całości ziem polskich. Państwem kapitalistycznym pozostawała Druga Rzeczpospolita, niemniej z biegiem lat w polityce gospodarczej rządu pojawiało się coraz więcej elementów interwencjonizmu i planowania (por. Leszczyński 2013: 296).

<sup>2</sup> Najlepiej rozwinięte gospodarczo były ziemie wchodzące w skład Prus. Nieco mniej ziemie wchodzące w skład Rosji, choć z drugiej strony to w zaborze rosyjskim rozwinęła się Łódź – nazywana polskim Manchesterem ziemia obiecana polskiego kapitalizmu. Najwolniej kapitalistyczne stosunki gospodarcze rozwijały się na ziemiach należących do Austrii – w Galicji.

Po zdobyciu władzy przez komunistów po drugiej wojnie światowej kapitalizm w Polsce skończył się. Zastąpiono go systemem socjalistycznym, w którym zamiast wolnego rynku o procesach gospodarczych decydowało centralne planowanie. Kluczowe reformy w tym kierunku przeprowadzono w latach 1947–1949. Od tej pory sektor prywatny miał zaledwie kilkuprocentowy udział w gospodarce.

Elementy gospodarki wolnorynkowej powróciły do Polski pod koniec lat 80. XX wieku (por. Grala 2005: 327–330). Znacznie większe znaczenie miały reformy przeprowadzone po przełomie politycznym roku 1989, które zapoczątkowały okres transformacji gospodarczej. Przeprowadzane w duchu paradygmatu neoliberalnego, szokowały swym tempem. To za ich sprawą Polska na powrót stała się państwem kapitalistycznym.

W kolejnych dekadach sposób reformowania – przede wszystkim koszty społeczne – był powracającym tematem debaty publicznej (por. Jezierski/Leszczyńska 2010: 557). Balcerowicz i jego zwolennicy reform bronili (Balcerowicz 1997). Nie brak było również krytyki – w Polsce i na świecie (por. Klein 2008: 211–229). Powracały zagadnienia bezrobocia, prywatyzacji (w opinii krytyków „wyprzedaży za bezcen”) majątku narodowego i tzw. uwłaszczenia nomenklatury. Owe związki ludzi dawnego systemu z życiem gospodarczym określano kapitalizmem politycznym (por. Kieżun 2012: 206). Na fali tych sporów do klasyki języka politycznego weszły frazy *Balcerowicz musi odejść!*, czy *liberały-aferyści*<sup>3</sup>. Okresy koniunktury wpływały na łagodzenie ocen transformacji gospodarczej, okresy recesji zaś sprzyjały ocenom negatywnym. Ostatnim wydarzeniem, które zainicjowało wielką dyskusję na temat znaczenia i przyszłości kapitalizmu, był kryzys z roku 2007 i będąca jego następstwem recesja. Dyskusja ta żywo toczy się do dzisiaj.

### 3. Kapitalizm w naukach społecznych

Termin *kapitalizm* wywodzi się z języka francuskiego. Posługiwali się nim francuscy socjaliści utopijni (por. Scruton 2002: 153). Wskazuje się na nazwiska Henri de Saint-Simona (1760–1825) i Louisa Blanca (1811–1882). „Będę nazywał kapitalizmem przywłaszczanie sobie kapitału przez jednych ze stratą dla drugich” – pisał ten ostatni (por. Jaskólski 2007: 222).

Karol Marks (1818–1883) – najbardziej znany krytyk kapitalizmu – terminem *kapitalizm* posługiwał się niezmiernie rzadko. W marksistowskiej teorii rozwoju społecznego kapitalizm to **etap rozwoju społecznego** znajdujący się pomiędzy feudalizmem i komunizmem. Do dyskursu akademickiego wprowadził ów termin socjolog Werner Sombart (1863–1941). Na początku XX wieku termin *kapitalizm* był już w powszechnym użyciu. Samo zjawisko jest znacznie starsze niż określający je termin. Kapitalizm

<sup>3</sup> Epitetem tym określano polityków Kongresu Liberalno-Demokratycznego (KLD – kolejnymi przewodniczącymi tej partii byli Janusz Lewandowski i Donald Tusk) oraz zwolenników utrzymania liberalnego kursu reform gospodarczych.

narodził się w najbardziej zurbanizowanych rejonach późnośredniowiecznej Europy; badacze wiążą jego rozwój z życiem mieszczaństwa, gdyż to w miastach najwcześniej rozwinął się rynek usług finansowych, który wyrósł na handlu dalekomorskim. O udziale pierwiastka miejskiego pisał Max Weber (1864–1920), uważający ponadto, że rozwojowi kapitalizmu sprzyjał światopogląd ascetycznych sekt protestanckich (Weber 1994: 158).

Kapitalizm oparty na handlu i finansach określane jest mianem kapitalizmu kupieckiego (ES 1999: 11). Impulsem do jego dalszego rozwoju były dwie rewolucje z przełomu XVIII i XIX w. Rewolucja przemysłowa zaczęła się w Wielkiej Brytanii, opierając gospodarki państw świata na przemyśle; w jej następstwie rozwinął się kapitalizm przemysłowy. Niemniej kapitalizm może zaistnieć również bez rozwiniętej produkcji przemysłowej, czego dowodzą oparte na usługach gospodarki państw współczesnych (por. Scurton 2002: 153–154). Rewolucja polityczna to trwający dziesięciolecia proces zdobywania władzy politycznej przez bogate mieszczaństwo (z fr. *bourgeoisie*) – w modelu marksistowskim burżuazja to klasa wyzyskująca proletariat.

Wielka Brytania to także miejsce narodzin teoretycznych podstaw kapitalizmu – określanej mianem „ody do kapitalizmu” ekonomii klasycznej (Colander/Landreth 1998: 103–109), której zasady wyłożył Adam Smith (1723–1790). Ekonomia klasyczna upatrywała we własności prywatnej i mechanizmach rynkowych najskuteczniejszy sposób alokacji zasobów społecznych; popularna fraza *niewidzialna ręka rynku* odnosi się do przekonania o samoregulujących właściwościach gospodarki wolnorynkowej. Ortodoksyjne podejście wolnorynkowe, sprowadzające państwo do roli „stróża nocnego”, określane jest mianem leseferyzmu (z franc. *laissez-faire* – ‘pozwólcie działać’). Oparty na leseferyzmie kapitalizm określane jest mianem kapitalizmu liberalnego. Na jego ukształtowanie, obok zaczerpniętego z liberalizmu **kultu indywidualizmu**, spory wpływ miały zaczerpnięte z nauk przyrodniczych koncepcje doboru naturalnego, które rządzić miały także życiem gospodarczym. W tym świetle kapitalizm liberalny jawi się jako odmiana przeniesionego na grunt ekonomii **darwinizmu społecznego** (por. Heywood 2007: 65–67). Krytycy kapitalizmu upatrują w leseferyzmie przyczyny ogromnego rozwarstwienia społecznego w dziewiętnastowiecznym kapitalizmie; krytyka ta była jednym z impulsów do opracowania różnych koncepcji nawiązujących do idei sprawiedliwości społecznej. Jedną z nich był socjalizm, choć wiele koncepcji głosi potrzebę znalezienia trzeciej drogi pomiędzy kapitalizmem a socjalizmem. Taka była geneza włoskiego faszyzmu i innych ruchów politycznych nawiązujących do idei korporacjonizmu (por. Chojnicka/Olszewski 2004: 308).

Dwudziestowieczną emanacją kapitalizmu liberalnego był neoliberalizm, kojarzony z tzw. chicagowską szkołą ekonomii. Jej przedstawiciele promowali politykę gospodarczą opartą na zasadach monetaryzmu, czyli radykalnego ograniczenia wydatków publicznych (por. Heywood 2007: 67–69). Uzasadniając ograniczenie wydatków na opiekę społeczną zwolennicy neoliberalizmu odwoływali się do tzw. teorii przesączania (skapywania), wedle której obniżanie podatków i wzrost zamożności

najbogatszych przyczynia się do wzrostu zamożności całego społeczeństwa (por. Thorne 1995: 272). Zasady monetaryzmu zastosowano w praktyce w Chile po przewrocie wojskowym w roku 1973. W państwach demokratycznych wcielali je w życie politycy konserwatywni: Ronald Reagan (1911–2004) i Margaret Thatcher (1925–2013); prowadzoną przez nich politykę gospodarczą określano terminami reaganomika i thatcheryzm (tamże: 290, 364). Bardziej skrajny w wolnorynkowych założeniach jest libertarianizm. W jego ramach wypracowano koncepcję anarchokapitalizmu, postulującą likwidację państwa, którego funkcje przejąć miałyby prywatne przedsiębiorstwa. Natomiast pokrewny termin turbokapitalizm określał stan, w jakim gospodarki państw kapitalistycznych znalazły się pod koniec XX wieku (por. Luttwak 2000: 12).

Kapitalizm liberalny i neoliberalizm – za sprawą rozwoju technologii, ale także dzięki znoszeniu ograniczeń w handlu międzynarodowym – **zglobalizowały świat**, komunikując dalekie od siebie obszary i wikłając je w sieć ekonomiczno-politycznych współzależności (por. Heywood 2007: 69).

Obok form kapitalizmu liberalnego wyróżniane są formy kapitalizmu z udziałem państwa w gospodarce. Interwencjonizm obliczony na ochronę rodzimej wytwórczości na szerszą skalę pod koniec dziewiętnastego stulecia zaczęła stosować Wielka Brytania. W trakcie pierwszej wojny światowej w większym stopniu interwencjonizm zastosowały państwa centralne (ich ustrój gospodarczy w tamtym okresie Paul Johnson określa mianem socjalizmu wojennego) (por. Johnson 1992: 25). Odwrót od kapitalizmu liberalnego przyspieszył tzw. wielki kryzys z 1929 r. Na jego fali rozwinęła się doktryna keynesizmu, nazwana tak od nazwiska jej twórcy, angielskiego ekonomisty Johna Maynarda Keynesa (1883–1946), który uważał, że kierowanie przez państwo życiem gospodarczym jest pożądane, niekiedy zaś niezbędne (por. Heywood 2007: 76). Jego elementy zawierał wprowadzony w Stanach Zjednoczonych w latach 30. tzw. New Deal. Po drugiej wojnie światowej doktryna ta zapanowała na całym Zachodzie, stojąc za ukształtowaniem i realizacją koncepcji państwa dobrobytu (z ang. welfare state, social state); nawiązywała do niej również koncepcja tzw. kapitalizmu ludowego, głosząca partycypację robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami (por. Chojnicka/Olszewski 2004: 329–333). Skrajny wariant interwencjonizmu to kapitalizm państwowy, w którym większa część środków produkcji znajduje się w rękach państwa, uczestniczącego w gospodarce za pośrednictwem potężnych przedsiębiorstw państwowych. Jego elementy pojawiały się w okresach długotrwałego wysiłku wojennego lub wówczas, kiedy państwa usiłowały dokonać skoku rozwojowego.

Warianty kapitalizmu wyróżniane są także w oparciu o kryterium zorganizowania kapitału (ES 1999: 12–13). Stąd podział na kapitalizm wolnokonkurencyjny, w którym własność i zarządzanie skupione są w rękach założycieli przedsiębiorstwa oraz kapitalizm monopolistyczny, w którym własność kapitału jest zorganizowana instytucjonalnie w ramach spółek akcyjnych, karteli, korporacji i trustów. Proces powstania kapitalizmu monopolistycznego nazywa się **drugą rewolucją przemysłową**. W jej wyniku zmodyfikowaniu uległa struktura społeczna, gdyż pojawiła się nowa

kategoria osób – **menedżerowie**, którzy, nie będąc właścicielami kapitału, zarządzają nim (tamże: 196–197).

Przejście do kapitalizmu było przejściem od społeczeństwa tradycyjnego do społeczeństwa nastawionego na postęp. Kapitalizm ugruntował zasadę nienaruszalności własności prywatnej i wolności osobistej; oddzielił sferę działalności gospodarczej od sfery prywatnej i politycznej; sprawił, że kryterium określającym pozycję społeczną stało się kryterium zasług. Działające w warunkach konkurencji społeczeństwo kapitalistyczne miało stać się znacznie bardziej pluralistyczne i racjonalistyczne (por. ES 1999: 10–11). Kapitalizm utowarowił kulturę, doprowadzając do **powstania kultury masowej** – nastawionej na zysk, którą już u zarania oskarżano o infantyilizację społeczeństwa (por. Kłoskowska 1983: 254–287).

Kapitalizm upowszechnił **nowe wzorce kulturowe**; dawny wzorzec mężczyzny jako rycerza (wojownika) zastąpiony został wzorcem człowieka interesu (biznesmena) (por. Belmas i inn. 2019: 161). Człowiek interesu przyswoił sobie nowy typ etyki – etykę biznesu, na którą składają się zasada przestrzegania umów; jawności poczynań; spłacania długów; odpowiedzialności dłużników. Etyka biznesu z jednej strony legitymizowała kapitalizm, z drugiej zaś ograniczała dostęp do grupy właścicieli kapitału (por. Scruton 2002: 38). W latach 80. i 90. XX wieku dominujący wówczas neoliberalizm wytworzył pewien typ kultury przedsiębiorczości, symbolizowany przez stereotyp yuppie (z ang. Young Urban Professional – ‘młody wielkomiejski profesjonalista’) (por. Thorne 1995: 400–401).

Spółeczeństwo kapitalistyczne to społeczeństwo konsumpcyjne. W jego ramach o pozycji społecznej decydują nie stosunki produkcji, lecz możliwość zaspokojenia potrzeb decyduje o miejscu w hierarchii społecznej. Określa się to **konsumeryzmem** (tamże: 402–403). Współcześnie pojawia się coraz więcej głosów sugerujących, że kierująca się logiką konsumpcji i wzrostu gospodarka kapitalistyczna odpowiada za globalne ocieplenie. Do dyskursu wprowadzono pojęcie kapitalizmu inkluzyjnego (Rutkowska-Podołowska/Popławski 2015: 75).

Obszerny dział badań nad kapitalizmem dotyczy jego związków z **demokracją**. Konserwatywni apologetyci kapitalizmu upatrują w gospodarce wolnorynkowej najlepszej ręką wolności osobistej (por. Balcerowicz 1995: 8). Kładziono nacisk na istnienie silnej klasy średniej jako kluczowego warunku istnienia stabilnej demokracji (por. Kundera/Maciejewski 2004: 101). Tego typu głosy szczególnie silnie wybrzmiewały podczas zimnowojennej konfrontacji i tuż po niej. Wyrazem tego przekonania był esej Francisca Fukuyamy pt. „Koniec historii?” (1989) – amerykański politolog przedstawiał połączenie liberalnej demokracji i gospodarki wolnorynkowej jako system społeczny najlepszy z możliwych i logiczną konsekwencję dotychczasowego rozwoju zachodniej cywilizacji (por. Wawrzonkowski 2013: 131).

Inni natomiast twierdzą, że w kapitalizmie wolność to przywilej bogatych. W czasach kapitalizmu liberalnego przyznanie robotnikom prawa wyborczego służyło skanalizowaniu ich niezadowolonia – pisał marksizujący historyk Eric Hobsbawm

(2015: 170–175). Feminizm łączy kapitalizm z patriachatem, sugerując, że jego rozwój utrwalił podporządkowanie kobiet względem mężczyzn (por. Bednarek 2015: 59). Powstają dystopijne wizje ewolucji systemu kapitalistycznego w kierunku jakiejś formy wolnorynkowego totalitaryzmu; w ostatniej dekadzie na popularności zyskał odnoszący się do jednej z takich koncepcji termin technofeudalizm (por. Warufakis 2021).

Historia natomiast dostarcza przykładów, że gospodarka wolnorynkowa może rozwijać się zarówno w państwach demokratycznych, jak i w państwach o ustroju autorytarnym lub totalitarnym (Chile w latach 70., lub współczesne Chiny).

W dyskursie naukowym pojęcie kryjące się pod terminem *kapitalizm* wykracza daleko poza dziedzinę stricte ekonomiczno-gospodarczą, zyskując wymiar polityczny, kulturowy i religijny (a nawet etyczny). Wyróżniano jest cały szereg jego odmian: *kapitalizm liberalny*, *anarchokapitalizm*, *turbokapitalizm*, *kapitalizm państwowy*, *kapitalizm kupiecki*, *kapitalizm przemysłowy*, *kapitalizm wolnokonkurencyjny*, *kapitalizm monopolistyczny*, *kapitalizm ludowy*, *kapitalizm polityczny*, *kapitalizm inkluzyjny*. Jako synonimy kapitalizmu występują określenia *gospodarka wolnorynkowa* i – dawniej – *ustrój burżuazyjny*. Do kontekstu pojęciowego kapitalizmu dodać należy ponadto takie terminy, jak *leseferyzm*, *libertarianizm*, *neoliberalizm*, *thatcheryzm*, *reaganomika*, *keynesizm*, *państwo dobrobytu/opiekuńcze*, *globalizacja* i wiele innych.

#### 4. Kapitalizm w polskich encyklopediach

W dziewiętnastowiecznej „Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda” (uznawanej za pierwszą polską encyklopedię powszechną) hasło *kapitalizm* nie jest odnotowane; notowane są pokrewne mu hasła *kapitał* i *kapitalista* (O 1863).

*Kapitał* objaśniany jest jako „zbiór wartości wyjętych poprzednio z niepłodnego spożycia, a przekazanych teraźniejszości przez przeszłość”. Kapitałem nie może być ziemia i przymioty urodzenia, „lecz jedynie wartości ludzką ręką wytworzone i poprzednio nagromadzone” (O 1863). Obok tego prymarnego znaczenia ekonomicznego encyklopedia ta podaje, że kapitał to także tytuł pracy Marksa (co swoją drogą świadczy o recepcji jego poglądów na ziemiach polskich). Kapitał może mieć formę pieniężną, ale nie musi: „w różnych okresach historycznych co innego bywało kapitałem – łuk w okresie myślistwa, ziarno w rolnictwie, pieniądze na plan pierwszy wysuwają się dopiero w okresie przemysłowym” (TEM 1927). Natomiast encyklopedyści zgadzają się, że aby jakieś ‘dobra, środki, wartości lub zasoby’ zasługiwały na miano kapitału, ich gromadzenie nie może być celem samym w sobie, lecz powinno służyć dalszemu pomnażaniu bogactwa. Redaktorzy encyklopedii wiążą pomnażanie kapitału ze wzrostem ekonomicznym, a tym samym cywilizacyjnym. „Pomnażanie kapitału zapewnia wysoką dynamikę gospodarczą, zwiększa produktywność pracy i tworzy materialną podstawę postępu cywilizacyjnego” (NEP 1995). Natomiast redaktorzy encyklopedii z dwudziestolecia międzywojennego podają, że najbardziej pożądana jest współpraca



kapitału prywatnego i publicznego, gdyż łączy energię przedsiębiorcy z bezpieczeństwem gwarantowanym przez państwowe instytucje (TEM 1927).

Encyklopedie rozbudowują typologię kapitału, wymieniając takie jego odmiany jak *kapitał – produkcyjny nieruchomy i produkcyjny obiegowy* [1863]; *stały i obiegowy* (MP 1898); *obrotowy, przemysłowy, finansowy, prywatny, publiczny i publiczno-prywatny* (TEM 1927); *produktywny, rentowy i obcy* (G 1930); *lichwiarski, kupiecki, handlowy, pożyczkowy, fikcyjny i trwały* (WEP 1965); *ludzki* (NEP 1995); *akcyjny i zakładowy* [2000]. Hasła *kapitału rozwodnienie, kapitału ucieczka* (G 1930) i *kapitału eksport* (WEP 1965, NEP 1995) wskazują, że kapitał to zjawisko procesualne.

Pierwotnie *kapitalista* to (w znaczeniu ekonomicznym) „każdy posiadacz kapitału, a zatem jakiegokolwiek narzędzia do pracy” lub (potocznie) „właściciel sumy pieniężnej, z dochodu której albo bez pracy żyje, lub też którą pod pewnymi warunkami oddaje w cudze ręce, lub sam wyzyskuje w przedsiębiorstwach przemysłowych” (O 1863). Współcześnie utrwaliło się znaczenie potoczne. Nowsze wydawnictwa encyklopedyczne oddzielnego hasła *kapitalista* nie notują; eksplikacje tego terminu pojawiają się pod hasłami *kapitał* i *kapitalizm*. *Kapitalista* ‘posiada/ jest właścicielem – kapitału, środków produkcji, własności lub (przyjmując mniej abstrakcyjną potoczną perspektywę) pieniędzy’. Kluczowe jest to, że z racji ich posiadania *kapitalista* osiąga jakieś ‘korzyści – dywidendę, procent lub zysk’. Współcześnie *kapitalista* to zarówno ‘osoba żyjąca ze środków finansowych, które posiada’, jak i ‘osoba będąca właścicielem i kierująca przedsiębiorstwem’. Owo utożsamienie w istocie dwóch zupełnie różnych aktywności gospodarczych nie zawsze było tak silne: „Dawna literatura ekonomiczna i jeszcze dziś socjaliści identyfikują pojęcia przedsiębiorcy i kapitalisty, zapominając o tym, że dochód kapitalisty jest dochodem bez pracy, podczas gdy zysk przedsiębiorcy jest wynagrodzeniem za kierownictwo produkcją, a więc za świadczenie gospodarcze” (G 1930). Stawianie znaku równości między kapitalistą a przedsiębiorcą to błąd. Ich rola jest zupełnie inna; podczas gdy pierwszy dostarcza kapitału, drugi zarządza nimi w ramach przedsiębiorstwa. Ów błąd powielają w równym stopniu zwolennicy i przeciwnicy kapitalizmu (por. Bocheński 1992: 65–66).

Największe różnice widać wówczas, kiedy przychodzi im do opisanie skutków działalności kapitalistów. Wyłącznie negatywnie ocenia się je w okresie komunizmu: „Kapitaliści jako właściciele środków produkcji wyzyskują robotników najemnych, osobiście wolnych i pozbawionych środków produkcji” (WEP 1965). Kontrastuje to z obrazem kapitalistów, jaki rysują encyklopedie wydawane po roku 1989. Przykładowo według polskiej edycji encyklopedii „Britannica” *kapitaliści* (określani przez redaktorów teże także *przedsiębiorcami*) „byli [w okresie rozwoju kapitalizmu] siłą sprawczą dynamicznego wzrostu i głównym czynnikiem zmian” (B 2000). Przed rokiem 1989 kapitalistów kojarzono z wyzyskiem (wręcz niewolnictwem), po roku 1989 zaś z rozwojem gospodarczym, innowacyjnością, energicznością, kreatywnością i skłonnością do podejmowania ryzyka (NEP 1995).

Jako oddzielne hasło *kapitalizm* pierwsze odnotowuje wydawnictwo z końca XIX stulecia: „Otóż ten stan rzeczy, to uprzywilejowanie niejako kapitalistów, nazywają «panowaniem kapitału» albo «kapitalizmem»” (MP 1898). Szczególną rolę *kapitalistów* i *kapitału* akcentują również wydawnictwa encyklopedyczne wiek późniejsze, podając, że „szczególną rolę w kapitalizmie odgrywają przedsiębiorcy” (NEP 1995). Ta cecha kapitalizmu – **dominująca pozycja społeczna kapitalistów (przedsiębiorców)** – należy do stałych elementów jego definicji encyklopedycznych (por. B 2000).

Encyklopedie prymarnie nazywają *kapitalizm* ‘ustrojem/systemem/formacją – społeczną/gospodarczą/ekonomiczną’. Przykładowo „Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna” objaśnia, że jest to „pojęcie socjologiczno-gospodarcze” (a więc wiąże je z konkretną dziedziną wiedzy – socjologią), które „jest formą indywidualnego ustroju gospodarczego” (G 1930). Ów indywidualizm należy rozumieć tutaj jako akcentowanie jednostkowego wymiaru życia społecznego ponad kolektywny. Według redaktorów encyklopedii *kapitalizm* to także okres historyczny, który rozpoczął się pod koniec XVIII wieku i trwa do dzisiaj. Jedno z wydawnictw wymienia pięć przesłanek jego powstania: uniezależnienie gospodarki od państwa i wolny handel; rozwój kredytu; rozdział przedsiębiorcy od kapitalisty; powstanie proletariatu; rozwój radykalnych haseł społecznych w rodzaju socjalizmu (G 1930). Inne natomiast podaje, że niektóre elementy *kapitalizmu* istniały już dawniej: „Ostatni ten okres bywa nazywany okresem lub ustrojem kapitalistycznym (kapitalizmem), co z naukowego punktu widzenia jest nieściśle, gdyż w poprzednich okresach, z wyjątkiem pierwszego, kapitał odgrywał ogromną rolę” (TEM 1927).

Wśród cech rozwiniętego kapitalizmu redaktorzy encyklopedii wymieniają: produkowanie dóbr na rynek, a nie dla konsumentów; kierowanie produkcją przez prywatnych przedsiębiorców; rozwarstwienie socjalne pomiędzy przedsiębiorcami a pracownikami; część społeczeństwa nie pracuje, żyjąc z dochodu osiąganego dzięki własności prywatnej (G 1930). Podobne cechy wymieniają niemal wszystkie wydawnictwa. Różnice zaczynają się na poziomie hierarchizacji, która w encyklopediach wyrażona może być zarówno pozycją, jaką dana cecha zajmuje w strukturze hasła (najważniejsze znajdują się na początku hasła), jak i ilości miejsca poświęconego na opis.

W Polsce komunistycznej redaktorzy zwracali uwagę przede wszystkim na kwestię **nierówności społecznej** i **walkę klas** pomiędzy kapitalistami a robotnikami, którzy jedyny kapitał, jaki posiadają – pracę – „są zmuszeni sprzedawać, gdyż tylko w ten sposób mogą zdobywać sobie środki do życia”; dalej zaś możemy przeczytać, że ten „kapitalistyczny sposób produkcji rodzi podstawowy konflikt społeczny – sprzeczność interesów burżuazji i proletariatu – znajdujący wyraz w walce klas” (WEP 1965). Warto dodać, że teza o antagonizmie klasowym jako głównym mechanizmie życia społecznego ma pochodzenie marksistowskie.

Z kolei encyklopedie wydawane od lat 90. XX wieku wspominają o nierównościach, ale w większym stopniu akcentują **wzrost gospodarczy**. *Kapitalizm* „stwarza

warunki pobudzające postęp ekonomiczny, innowacyjność oraz indywidualną aktywność” – podaje „Britannica”, w kolejnym fragmencie bagatelizując kwestię nierówności, którą wiąże nie tyle z samym kapitalizmem, co z uprzemysłowieniem: „Najbardziej widocznym przejawem uprzemysłowienia była degradacja społeczna oraz zniszczenia krajobrazu” (B 2000). Jest to również jedyna encyklopedia sugerująca, że rozwój kapitalizmu – utożsamiony z rozwojem przemysłu – **negatywnie wpływa na środowisko** (tamże).

Natomiast „Wielka Encyklopedia Powszechna PWN” jako jedyna podaje, że **kapitalizm jest przyczyną konfliktów międzynarodowych** („Walka konkurencyjna pomiędzy poszczególnymi państwami kapitalistycznymi [...] wywołuje, zwłaszcza w okresie imperializmu, konflikty zbrojne, które dwukrotnie w XX wieku przekształciły się w wojny światowe”) oraz że powoduje **nierównomierny rozwój cywilizacyjny różnych państw świata** („kapitalistyczne metody gospodarowania w warunkach międzynarodowych powiązań kapitału monopolistycznego nie pozwalają na ogół na wyjście ze stanu zacofania”) (WEP 1965).

Lakonicznie encyklopedie wspominają o **politycznym wymiarze kapitalizmu**. *Kapitalizm* „stworzył nowy typ państwa, demokrację burżuazyjną, stojącą na straży burżuazji i gospodarki kapitalistycznej” (WEP 1965). W komunistycznej frazeologii terminem demokracja burżuazyjna określano ustroje wrogich państw zachodniej Europy i Stanów Zjednoczonych. Natomiast encyklopedie wydane po 1989 roku nie są tak jednoznaczne, podając, że „władza polityczna [w kapitalizmie] może być sprawowana w różnych formach: od dyktatury do demokracji” (NEP 1995).

W *kapitalizmie* „środki produkcji pozostają własnością prywatną indywidualnych kapitalistów, co stoi na przeszkodzie skutecznemu regulowaniu produkcji w skali gospodarki narodowej” – podaje wydawnictwo z lat 60. XX wieku (WEP 1965). Kierowany wobec *kapitalizmu* zarzut **nieracjonalności w alokowaniu zasobów** to element krytyki kierowanej nie tylko z pozycji komunistycznych. Z kolei wydawnictwa z okresu transformacji gospodarczej – nawiązując do poglądów ekonomii klasycznej – podkreślały, że **wolny rynek to jedyny racjonalny mechanizm kierowania procesami gospodarczymi**: „We wszystkich swych wariantach kapitalizm daje pierwszeństwo dążeniu do bogacenia się oraz siłom konkurencyjnym, które odpowiednio ukierunkowują te dążenia” (B 2000). Nawet jeżeli zwracano uwagę na takie zjawiska, jak kryzysy gospodarcze, wskazywano, że „rządy państw kapitalistycznych podejmują dziś różne środki przewyżające recesję [...]. Chociaż środki te są niedoskonałe, dostatecznie zapobiegają rozwojowi społecznie szkodliwych kryzysów i inflacji” (tamże 2000).

Odniesienia do Polski pojawiają się w hasłach encyklopedycznych dopiero po przełomie roku 1989. Przywoływane są w negatywnym kontekście, jako spostrzeżenie, że „nie sprzyjają temu [rozwojowi kapitalizmu w Polsce] również wyniesione z czasów komunistycznych postawy znacznej części społeczeństwa – oczekiwanie opieki ze strony państwa i brak aktywności w kierowaniu własnym losem” (NEP 1995).

Fragment ten pośrednio konotuje pewien anty-wzór kapitalizmu, do którego należą takie cechy jak **bierność** i **roszczeniowa postawa**.

## 5. Kapitalizm w słownikach języka polskiego

Leksem *kapitalizm* początkowo objaśniano jako „wpływ kapitałów na stosunki społeczne” (W 1902). Kolejne słowniki owo znaczenie rozbudowują, prymarnie określając *kapitalizm* jako ‘system lub ustrój’. Tylko w „Uniwersalnym Słowniku Języka Polskiego” (DB 2006) pojawia się kwalifikator, który określa *kapitalizm* jako termin polityczny (w przypadku innych słowników kwalifikatory pojawiają się przy hasłach szczegółowych i leksemach pochodnych).

Od początku wiąże się go ze sferą życia społecznego. „Słownik Języka Polskiego” podaje, że *kapitalizm* to „ustrój społeczny, gospodarczy i polityczny” (DR 1958); kolejne wydawnictwa raczej zawężają definicję, podając, że jest to „system/ustrój – społeczno-gospodarczy” (SZM 1978; BR 2005; BŃ 2005; WB 2008), „społeczno-ekonomiczny” (DN 1999), „ekonomiczny i społeczny” (BŃ 2000), „społeczny i gospodarczy” (DB 2006). Prymarnie więc *kapitalizm* wiązany jest z życiem społecznym i gospodarczym, politycznym zaś tylko sporadycznie.

Wśród cech *kapitalizmu* niemal wszystkie słowniki wymieniają rolę **własności prywatnej**. W tym świetle *kapitalizm* to system/ustrój – „oparty na prywatnej własności” (BŃ 2000, BR 2005, DB 2006); „oparty na prywatnej własności środków produkcji” (DR 1958, WB 2008); „w którym środki produkcji należą do prywatnych właścicieli” (DN 1999); „w którym większość środków produkcji i dóbr jest własnością prywatną” (SZM 1978, BŃ 2005).

**Konkurencyjność** jako cecha *kapitalizmu* pojawia się w słownikach późno, bo dopiero pod koniec lat 90 XX w. Formułowana jest przez leksykografów jako „swobodna konkurencja” (DN 1999), „wolna konkurencja” (BŃ 2000, BR 2005, WB 2008) lub „konkurencja” (DB 2006). W tym samym okresie jako cechę *kapitalizmu* zaczyna wymieniać się **wolny rynek**: „podstawą gospodarki jest wolny rynek” (DN 1999).

Trwałym komponentem definicji *kapitalizmu* jest **wymiar czasowy**. Nawiązując do marksistowskiej teorii rozwoju społecznego słownik pod red. Doroszewskiego podawał, że kapitalizm to ustrój, który „nastąpił po feudalizmie” (DR 1958). Słownik późniejszy pisał o „okresie kapitalizmu” (SZM 1978). Wymiar czasowy przejawia się także w określeniach wskazujących, że *kapitalizm* cechuje się wewnętrzną dynamiką. Stąd słownikarze piszą o *wzroście, rozwoju kapitalizmu* (SZM 1978, DN 1999, BŃ 2000) lub *wysoko rozwiniętym kapitalizmie* (DB 2006).

Wiele cech notowanych jest sporadycznie. To w nich odbijają się różnice w rozumieniu tego pojęcia w poszczególnych okresach historycznych. Słowniki pochodzące sprzed 1989 roku podają, że z *kapitalizmem* związany jest „wyzysk robotników i chłopów” (DR 1958). W nowszych słownikach – wydawanych po przełomie politycznym – cechy tej brak, pojawia się za to minimalna ingerencja państwa (BŃ

2000). Oba wydawnictwa zdradzają wpływ ideologii, kolejno komunistycznej i neo-liberalnej.

„Wielki Słownik Wyrazów Bliskoznacznych PWN” wśród synonimów przymiotnika *kapitalistyczny* wymienia takie, które zawężają znaczenie terminu *kapitalizm* (*drobnokapitalistyczny*, *wielkokapitalistyczny*, *obszarniczy*) lub eksponują jedną z jego cech (*burżujski* – system, w którym władzę sprawuje burżuazja; *wolnorynkowy* – system, w którym ekonomia opiera się na wolnym rynku) (BŃ 2005). Przymiotniki *burżuazyjny* i (jeszcze bardziej pejoratywny) *burżujski* po roku 1989, jako silnie kojarzące się z komunistyczną propagandą, wyszły z powszechnego użycia. Proces ten, choć w mniejszym stopniu, dotyczył także terminu *kapitalizm*, który w dobie transformacji zastępowano określeniem *gospodarka wolnorynkowa* (por. Markowski/Pawelec 2005: 372). Nawiasem mówiąc określenie *gospodarka wolnorynkowa* odwołuje się do wolności, która to wartość należy do najbardziej cenionych przez Polaków, niezależnie od zmian pokoleniowych (por. Bartmiński 2008: 28). Inaczej mówiąc określenie *wolnorynkowy* nie jest neutralne; używając go zamiast określenia *kapitalistyczny* w istocie pozytywnie wartościujemy kryjące się pod nim zjawisko.

Bogatsza synonimia wiąże się z leksemem *kapitalista*, która odwołuje się bądź do rozumienia kapitalisty jako osoby prowadzącej działalność gospodarczą (*przedsiębiorca*, *człowiek interesu*), jak i osoby wykonującej określony typ zawodu (*bankier*, *finansista*) (BŃ 2005, WB 2008). Znacznie bardziej pejoratywne są takie synonimy jak *burżuj*, *finansjera* i *bankierstwo* (DR 1958). Dla odmiany synonim *obszarnik* utożsamia kapitalistę z wielkim właścicielem ziemskim – w propagandzie komunistycznej z końca lat 40. XX wieku tym terminem określano sprzeciwiających się kolektywizacji chłopów. Ideologia komunistyczna – w opozycji do waloryzowanej sfery publicznej – prywatności przypisywała znaczenie negatywne. Dlatego przed rokiem 1989 propaganda chętnie posługiwała się określeniami *prywatna inicjatywa* (SZM 1978), *prywatniarz* i *prywatniak*. Określenia te wiążą kapitalistę z osobą dbającą tylko o własny interes. Natomiast wśród waloryzujących synonimów kapitalisty wymienić można *bogacza*, *pracodawcę* i *biznesmena*. Synonimy te wiążą kolejno kapitalistę z osobą, która jest zasobna w dobra, daje pracę i – odwołując się do etymologii tego angielskiego zapożyczenia – jest energiczna i stale czymś zajęta (KP 2001).

Wiele na temat konceptualizacji kapitalizmu w języku polskim mogą powiedzieć jego antonimy. Możemy wyróżnić następujące pary opozycyjne (drugi komponent za każdym razem jest nacechowany negatywnie): *kapitalista* > *nędzarz*, *kapitaliści* > *biedota*, *burżuj* > *nędzarz*, *burżuazja* > *plebs*, *przedsiębiorczość* > *ociężałość umysła*, *przedsiębiorczy* > *pasywny*, *biznessa* > *kura domowa* (SA 1995). Sztandarym antonimem *kapitalizmu* jest *socjalizm/komunizm* oraz cały szereg terminów tworzących ich kontekst pojęciowy; rozumienie tych pojęć opiera się na wzajemnym przeciwieństwie. W myśleniu potocznym wyraża się ono na przekonaniu, że kapitalizm to coś odwrotnego niż socjalizm (i analogicznie: socjalizm to coś odwrotnego

niż kapitalizm). Zawartość semantyczna terminów *socjalizm* i *kapitalizm* jest silnie skorelowana z kontekstem historyczno-politycznym.

Przyjrzyjmy się opozycji *kapitalizm* vs. *socjalizm* przed 1989 r. Podane definicje to parafrazy definicji pochodzących ze „Słownika języka polskiego” (DR 1958):

- **socjalizm**: stadium społeczeństwa bezklasowego [oparte na] społecznej własności środków produkcji; [w społeczeństwie żyjącym w socjalizmie] powstaje nowy ustrój gospodarczy i społeczny oraz wyższa kultura i wyższa moralność człowieka;
- **kapitalizm**: ustrój [oparty na] prywatnej własności środków produkcji [i] wyzysku robotników i chłopów; [w społeczeństwie żyjącym w kapitalizmie] bogata mniejszość bogaci się kosztem większości [i] rozwój jest nierównomierny.

Porównajmy je z parafrazami pochodzącymi z „Uniwersalnego słownika języka polskiego” (DB 2006), obrazującymi sposób konceptualizacji opozycji *kapitalizm* vs. *socjalizm* po roku 1989 r.:

- **socjalizm**: ideologia i ustrój społeczny [oparty na] realizacji postulatów ideologii socjalistycznej [a więc] zniesieniu prywatnej własności środków produkcji [i] zbudowaniu społeczeństwa bezklasowego [i] realizacji zasad równości i sprawiedliwości społecznej;
- **kapitalizm**: system społeczny i gospodarczy [oparty na] prywatnej własności [i] konkurencji [i] rozwiniętej gospodarce rynkowej.

Przed rokiem 1989 wartościowanie obu pojęć odbywało się na korzyść socjalizmu. Działo się tak za sprawą powiązania kapitalizmu z ogólną kategorią wyzysku i anty-demokratyzmu, ponieważ w kapitalizmie mniejszość żyje na koszt większości. Sprofilowanie socjalizmu jako etapu w rozwoju społecznym przydaje mu waloru „obiektywności” i „naukowości”. Interesujące jest również ujmowanie socjalizmu w kategoriach kulturowych i moralno-etycznych. Socjalizm konotuje takie wartości, jak równość, sprawiedliwość, demokracja, obiektywizm (prawda), nauka, kultura (wysoka), moralność, etyka. Natomiast po roku 1989 sytuacja uległa odwróceniu: warto zwrócić uwagę na określanie socjalizmu mianem ideologii, które to słowo w języku polskim ma negatywne konotacje (więcej zob.: Puzynina 2008).

Słownik autorstwa Lindego leksemu *kapitalizm* nie odnotowuje. Pojawiają się w nim natomiast leksemy *kapitał* w znaczeniu „gotówka, suma pieniędzy” oraz *kapitalista* w znaczeniu „bogaty w pieniądze” (L 1807, WL 1861). Źródłosłowem pierwszego – aczkolwiek wymienione słowniki tego nie podają – jest łaciński wyraz *capitale*, pochodzący od *caput*, czyli ‚głowa’; wyraz ten służył określeniu ruchomej własności. Termin *kapitalizm* jest derywatem wyrazu *kapitał*, utworzonym poprzez dodanie formantu *-izm*, który charakteryzuje nazwy prądów myślowych i ideologii (por.: *pozytywizm*, *nacjonalizm*, *feminizm*). Do polszczyzny termin ten wszedł za pośrednictwem języka francuskiego (fr. *capitalisme*) – podobnie jak kilka innych wyrazów odnoszących się do sfery społeczno-gospodarczej: *burżuazja* (fr. *bourgeoisie*), *corporacja* (fr. *corporation*) oraz *finanse* (fr. *finances*) (KP 2001). Drugim ważnym źródłem

zapożyczeń leksyki związanej z działalnością ekonomiczną był język niemiecki: *rachunek* (niem. *Rechnung*). Trzecim językiem, który w dużym stopniu zasilił polszczyznę terminologią ekonomiczną, był język angielski: *biznes* (ang. *business*), *biznesmen* (ang. *businessman*), *promocja* (ang. *promotion*) (SZM 1978) i wiele innych.

Z czasem rodzina wyrazów pochodzących od słowa *kapitał* powiększa się. Dzieje się tak za sprawą rozwoju kapitalistycznych stosunków gospodarczych na ziemiach polskich i za sprawą rozwoju poświęconej tymże stosunkom refleksji naukowo-filozoficznej. Pierwszą grupę tych wyrazów stanowią **derywaty słowotwórcze**. W „Słowniku warszawskim” obok pierwszy raz notowanego *kapitalizmu* występuje wyraz *kapitalizować* – „obracać pewne wartości, jak nieruchomości, dochody itp. na kapitał” (W 1902). Ponad pół wieku później notowane są leksemy *kapitałochłonność*, *kapitałochłonny* i *kapitałoszczędny* (SZM 1978)<sup>4</sup>.

Słowniki odnotowują także coraz liczniej rozmaite **wyrażenia złożone**, które służą określeniu rozmaitych podtypów kapitalizmu i kapitału. Najwcześniej w słownikach pojawiło się określenie **kapitalizm państwowy**, rozumiane jako okres historyczny lub typ polityki gospodarczej: „okres w rozwoju kapitalizmu datowany od wielkiego kryzysu ekonomicznego w latach 1929–1933” (SZM 1978); „system ekonomiczny, w którym państwo kontroluje i reguluje działalność gospodarczą przedsiębiorstw prywatno-kapitalistycznych” (DR 1958); „typ polityki gospodarczej państwa kapitalistycznego, polegający na interwencji państwa w podstawowych dziedzinach gospodarki” (SZM 1978). Do rozumienia kapitalizmu jako okresu historycznego odnosiły się takie odmiany szczegółowe, jak **kapitalizm monopolistyczny** – utożsamiany z imperializmem (co konotuje jego negatywne wartościowanie) (tamże) i **kapitalizm przedmonopolistyczny**: „okres rozwoju kapitalizmu charakteryzujący się istnieniem wolnej konkurencji poprzedzającej powstanie monopolu” (BR 2005). Natomiast w dobie polskiej transformacji słowniki coraz liczniej odnotowywały różne wyrażenia określające podtypy kapitału: słownik pod red. Dunaja odnotowywał **kapitał akcyjny**, natomiast wydany pod znamienym tytułem „Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów” wymieniał **kapitał – akcyjny, czynny, finansowy, martwy, obrotowy, stały, trwały, zmienny, zakładowy** (BR 2005).

Odrębne zjawisko stanowi **neosemantyzacja**. Początkowo *kapitał* oznaczał (zarobliwie) „pieniądze” i (w znaczeniu ekonomicznym) „ogół środków produkcji z wyjątkiem ziemi” (W 1902). Słowniki wydawane w czasach komunizmu powtarzały jedynie znaczenie ekonomiczne: „ogół środków materialnych mających wartość finansową i przynoszących zysk”, dodając także znaczenie metonimiczne kapitału jako „grupy ludzi posiadających kapitał” (*kapitał* jest tutaj synonimem wyrazu *kapitaliści*) (DR 1958). Z kolei u progu XXI wieku pojawiło się znaczenie metaforyczne kapitału jako „zasobów intelektualnych, dorobku duchowego człowieka” (DN 1999).

<sup>4</sup> Ich pojawienie się związane jest z podejmowanymi w latach 70. XX wieku próbami reformy polskiej gospodarki, pod wpływem których zagadnienia ekonomiczne wlały się szerokim strumieniem do dyskursu publicznego.

Wyraz *kapitalista* oznacza początkowo „posiadacza kapitału”, który „utrzymuje się z procentu” (W 1902). Słownik pod red. Doroszewskiego obok tego prymarnego znaczenia dodaje kolejne: „człowiek należący do klasy panującej w kapitalizmie”, który utrzymuje się z „eksploatacji pracy najemnej” (DR 1958). Słowniki wydawane po roku 1989 powtarzają znaczenie kapitalisty jako wyzyskiwacza, choć już np. słownik pod red. Dunaja opatruje je kwalifikatorem potoczności i pogardliwego nacechowania (DN 1999).

Inną grupę stanowią wyrazy nie należące do rodziny wyrazu *kapitał*, ale na skutek neosemantyzacji służące opisowi nowych zjawisk gospodarczych. Terminem takim jest czasownik *prywatyzować*, pierwotnie objaśniany jako „zajmować się czym z amatorstwa, nieurzędowo, dorywczo” (DR 1958). Trzy dekady później leksykografowie notują już formę rzeczownikową *prywatyzacja* i podają jej znaczenie ściśle ekonomiczne jako „przekazanie majątku państwowego w ręce prywatnych właścicieli” (SZM 1978). W słowniku wydanym pod koniec lat 90. XX wieku czasownik *prywatyzować* objaśniany jest już jako „przeprowadzać prywatyzację”, natomiast w objaśnieniu rzeczownika *prywatyzacja* pojawiają się elementy wyraźnie wartościujące: „proces ekonomiczny prowadzący do przejmowania własności społecznej, państwowej przez osoby prywatne w celu efektywniejszego wykorzystania majątku produkcyjnego przez stworzenie silniejszej motywacji, wynikającej z prawa własności” (DN 1999).

## 6. Podsumowanie

W porównaniu z literaturą naukową encyklopedie i słowniki redukują siatkę pojęciową dotyczącą związanych z kapitalizmem zjawisk. *Kapitalizm* pojawia się w trzech prymarnych znaczeniach: 1. typu gospodarki; 2. ustroju społecznego i – w wydawnictwach pochodzących z okresu komunizmu – 3. okresu historycznego (etapu rozwoju społecznego). Z czasem ich redaktorzy przypisują kapitalizmowi coraz liczniejsze cechy, choć w zależności od okresu historycznego ich hierarchia, sposób sformułowania i ilość różnią się:

- *kapitalizm* przed 1989 r.: rządy kapitalistów, wyzysk robotników i chłopów, dominacja własności prywatnej, nierówność i okresowe kryzysy, jest przyczyną wojen między państwami;
- *kapitalizm* po 1989 r.: dominacja własności prywatnej, wolny rynek, konkurencyjność, powoduje rozwój gospodarczy, nierówność i okresowe kryzysy, nie wszyscy obywatele są gotowi na kapitalizm.

Obie definicje tylko częściowo się pokrywają. Te z cech, które się powtarzają (choć nieco inaczej sformułowane), zajmują inne miejsce w hierarchii cech przypisywanych kapitalizmowi, który w obu definicjach jest pośrednio wartościowany – kolejno negatywnie i pozytywnie. Przykładem owego wartościowania są także synonimiczne wobec kapitalizmu określenia jak *ustrój burżuazyjny* (po roku 1989 zarzucone) i *gospodarka wolnorynkowa* (ze względu na pozytywne konotacje po roku 1989 używane



bardzo chętnie). Zastępowanie po roku 1989 określenia *kapitalistyczny* określeniem *wolnorynkowy* pokazuje, jak dziesięciolecia intensywnej propagandy potrafią wpłynąć na warstwę konotacyjną pojęć.

Skłania to do refleksji nad rolą wytwarzanej przez elity intelektualne wiedzy w legitymizacji władzy politycznej. Encyklopedie i słowniki – jako wydawnictwa normatywne – zajmują w owym procesie legitymizacyjnym niebagatelną rolę, gdyż petryfikują pewien zasób wiedzy, nadając mu status „obiektywności” i „naukowości”. Ma to ogromny walor propagandowo-perswazyjny. Przed rokiem 1989 encyklopedyści i leksykografowie eksponowali negatywne cechy kapitalizmu, gdyż to na jego delegitymizacji opierała się komunistyczna władza; natomiast po roku 1989 – kiedy zasadniczym wyzwaniem było przeprowadzenie transformacji ekonomicznej – kapitalizm starano się powiązać z cechami pozytywnymi.

Pojawienie się nowych zjawisk społecznych związanych z kapitalizmem motywowało rozwój opisującej je leksyki, którą coraz liczniej odnotowywano. Pewna jej część to leksemy wchodzące w skład rodziny wyrazów *kapitał* i *kapitalizm*, ale nie wszystkie. W toku rozwoju leksyki około-kapitalistycznej tworzono zarówno wyrazy nowe, jak i dodawano kolejne znaczenia do wyrazów już istniejących, dzięki czemu mogły one służyć do opisu zmieniającego się otoczenia społecznego (np. *prywatyzacja*).

### Wykaz literatury

- BALCEROWICZ, Leszek. *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. Print.
- BALCEROWICZ, Leszek. *Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*. Warszawa: Znak, 1995. Print.
- BARTMIŃSKI, Jerzy. „Wartości i ich profile medialne”. *Ideologie w słowach i obrazach*. Red. Irena Kamińska-Szmał, Tomasz Piekot i Marcin Poprawa. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008, 23–41. Print.
- BARTMIŃSKI, Jerzy. „Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata”. *Językowy obraz świata*. Red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, 103–120. Print.
- BEDNAREK, Joanna. „Akumulacja pierwotna i czasowość kapitalizmu”. *Praktyka teoretyczna* 2 (2015): 56–77. [https://www.researchgate.net/publication/304241403\\_Akumulacja\\_pierwotna\\_i\\_czasowosci\\_kapitalizmu/fulltext/577d936708aed39f598f7c5b/Akumulacja\\_pierwotna-i-czasowosci-kapitalizmu.pdf](https://www.researchgate.net/publication/304241403_Akumulacja_pierwotna_i_czasowosci_kapitalizmu/fulltext/577d936708aed39f598f7c5b/Akumulacja_pierwotna-i-czasowosci-kapitalizmu.pdf). 28.8.2021.
- BELMAS, Élisabeth i inn. *Historia męskości. Tom 1. Od starożytności do oświecenia. Wymyślenie męskości*. Gdańsk: Słowo/Obraz/Terytoria, 2019. Print.
- BOCHEŃSKI, Józef. *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*. Kraków: Philed, 1992. Print.
- CHOJNICKA, Krystyna i Henryk OLSZEWSKI. *Historia doktryn politycznych i prawnych. Podręcznik akademicki*. Poznań: Ars Boni Et Aequi, 2004. Print.
- COLANDER, David C. i Harry LANDRETH. *Historia myśli ekonomicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. Print.
- Encyklopedia socjologii. Tom 2*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 1999. Print.

- GRABIAS, Stanisław. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. Print.
- GRALA, Dariusz T. *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba uratowania socjalizmu*. Warszawa: Trio, 2005. Print.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata. „Pojęcie językowego obrazu świata”. *Językowy obraz świata*. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999, 39–46. Print.
- HEYWOOD, Andrew. *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. Print.
- HOBBSAWM, Eric. *Wiek imperium: 1875–1914*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015. Print.
- JASKÓLSKI, Michał. *Słownik historii doktryn politycznych. Tom III od I do Ł*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2007. Print.
- JEZIERSKI Adam i Cecylia LESZCZYŃSKA. *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Key Text, 2010. Print.
- JOHNSON, Paul. *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*. Londyn: Puls, 1992. Print.
- KIEŻUN, Witold. *Patologia transformacji*. Warszawa: Poltext, 2012. Print.
- KLEIN, Naomi. *Doktryna szoku. Jak współczesny kapitalizm wykorzystuje klęski żywiołowe i kryzysy społeczne*. Warszawa: Muza, 2008. Print.
- KŁOSKOWSKA, Antonina. *Kultura masowa. Krytyka i obrona*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1983. Print.
- KUNDERA Ewa i Marek MACIEJEWSKI. *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*. Warszawa: C.H. Beck, 2004. Print.
- LESZCZYŃSKI, Adam. *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2013. Print.
- LUTTWAK, Edward. *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani światowej gospodarki*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000. Print.
- PISAREK, Walery. *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*. Kraków: Universitas, 2003. Print.
- PODOŁOWSKA-RUTKOWSKA, Małgorzata i Łukasz RUTKOWSKI. „Współczesny kapitalizm a ochrona środowiska”. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania* 41 (2015): 75–83. [https://www.bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia\\_i\\_Prace\\_Wydzialu\\_Nauk\\_Ekonomicznych\\_i\\_Zarzadzania/Studia\\_i\\_Prace\\_Wydzialu\\_Nauk\\_Ekonomicznych\\_i\\_Zarzadzania-r2015-t41-n2/Studia\\_i\\_Prace\\_Wydzialu\\_Nauk\\_Ekonomicznych\\_i\\_Zarzadzania-r2015-t41-n2-s75-83/Studia\\_i\\_Prace\\_Wydzialu\\_Nauk\\_Ekonomicznych\\_i\\_Zarzadzania-r2015-t41-n2-s75-83.pdf](https://www.bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2015-t41-n2/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2015-t41-n2-s75-83/Studia_i_Prace_Wydzialu_Nauk_Ekonomicznych_i_Zarzadzania-r2015-t41-n2-s75-83.pdf). 4.9.2021.
- PUZYNINA, Jadwiga. „Ideologia w języku polskim”. *Ideologie w słowach i obrazach*. Red. Irena Kamińska-Szmaj, Tomasz Piekot i Marcin Poprawa. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008, 14–22. Print.
- SCRUTON, Roger. *Słownik myśli politycznej*. Poznań: Zysk i S-ka, 2002. Print.
- THORNE, Tony. *Słownik pojęć kultury postmodernistycznej. Mody, kultury, fascynacje*. Warszawa: Muza, 1995. Print.
- WARUFAKIS, Janis. *Krytyka Polityczna*. 5.7.2021. <https://krytykapolityczna.pl/gospodarka/warufakis-technofeudalizm-zastapi-kapitalizm/>. 6.8.2021.
- WAWRZONKOWSKI, Krzysztof. „«Koniec Historii» Francisca Fukuyamy z perspektywy dwudziestu lat od ukazania się dzieła”. *Studia z historii filozofii* 1 (2013): 131–151. <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/1414/szhf.2013.009%2CWawrzonkowski.pdf?sequence=1>. 6.8.2021.

WEBER, Max. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: TEST, 1994. Print.  
*Wikipedia*. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kapitalizm>. 1.9.2021.

### Encyklopedie i słowniki<sup>5</sup>

- BAŃKO, Mirosław. *Inny słownik języka polskiego. Tom 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. Print. (BŃ 2000)
- BAŃKO, Mirosław. *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. Print. (BŃ 2005)
- BRALCZYK, Jerzy. *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. Print. (BR 2005)
- Britannica. Edycja polska. Tom 19*. Poznań: Kurpisz, 2000. Print. (B 2000)
- DĄBRÓWKA Andrzej i Ewa GELLER. *Słownik antonimów*. Warszawa: MCR, 1995. Print. (SA 1995)
- DOROSZEWSKI, Witold. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1958. Print. (DOR 1958)
- DUBISZ, Stanisław. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. Print. (DB 2006)
- DUNAJ, Bogusław. *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. Print. (DN 1999)
- Encyklopedia. Zbiór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy. Wydanie Macierzy Polskiej. Tom 1*. Lwów: Macierz Polska, 1898. Print. (MP 1898)
- Encyklopedyja powszechna S. Orgelbranda. Tom 14*. Warszawa: Samuel Orgelbrand, 1863. Print. (O 1863)
- Ilustrowana encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego: z wieloma mapami, tablicami i ilustracjami w tekście. Tom 2*. Warszawa: Księgarnia Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. Print. (TEM 1927)
- KARŁOWICZ Jan, Adam KRYŃSKI i Władysław NIEDŹWIEDZKI. *Słownik języka polskiego*. Warszawa, 1902. Print. (W 1902)
- KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Warszawa: MUZA, 2001. Print. (KP 2001)
- LATUSEK, Arkadiusz i Przemysław PILARSKI. *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2008. Print. (WB 2008)
- LINDE, Samuel. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia XX. Piłarów, 1807. Print. (L 1807)
- MARKOWSKI, Andrzej i Radosław PAWELEC. *Nowy słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa: Wilga, 2005. Print.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN. Tom 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995. Print. (NEP 1995)
- SZYMCZAK, Mirosław. *Słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978. Print. (SZM 1978)
- Wielka encyklopedia powszechna PWN. Tom 5*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1965. Print. (WEP 1965)

<sup>5</sup> Źródła encyklopedyczne, z uwagi na diachroniczny charakter analizy, zostały wymienione w kolejności chronologicznej.

*Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna. Tom 7.* Kraków: Gutenberg, 1930. t. 7. Print. (G 1930)

ZDANOWICZ, Aleksander. *Słownik języka polskiego.* Wilno, 1861. Print. (WL 1861)

### ZITIERNACHWEIS:

URYSZEK, Kamil. „Pięćdziesiąt twarzy kapitalizmu. O profilowaniu pojęcia *kapitalizm* w języku polskim (na podstawie encyklopedii i słowników języka polskiego)“, *Linguistische Treffen in Wrocław* 21, 2022 (1): 419–438. DOI: <https://doi.org/10.23817/lingtreff.21-24>.